

مسائل کتابداری در یادداشتهای قزوینی

«یادی از پنجاه سال خاموشی علامه محمد قزوینی»

دکتر احمد شعبانی^۱

محمدبن عبدالوهاب بن عبدالعلی، معروف به علامه محمد قزوینی پیشاهنگ و پیشرو ادبیات کلاسیک فارسی است که در ۱۲۹۴ ق. در قصبه گلپور قزوین متولد شد. پدرش مردی درس خوانده و کتاب دیده بود. بر طبق گزارش معاصران و شاگردان وی، تحصیلات مقدماتی و علوم اسلامی را در تهران فراگرفت و از اتفاق خوش به جهت دعوت برادرش میرزا احمدخان به لندن سفر کرد و مدتی در آنجا، و چند سالی در پاریس به مطالعه و تحقیق و تصحیح متون مشغول بود. دوره جنگ جهانی نخست را (۱۹۱۴-۱۹۱۸ م) در شهر برلین بود و آن‌گاه مجدداً به پاریس مراجعه کرد. آن چنانکه در احوالات شخصی وی درج است پس از گذراندن سی و شش سال در اروپا در مهر ماه سال ۱۳۱۸ ش. به تهران بازگشت، و به واقع پس از یک دهه اقامت در میهن به سال ۱۳۲۸ ش. دارفانی را وداع گفت.

در طول پنجاه سال اخیر، به مرور اهمیت تحقیقات و تصحیحات آن علامه مکرم بر اهل پژوهش مکشوف شده، و به دفعات از ادب، فروتنی، کرامت، دانش، و اخلاق علمی وی سخن رفته، لیکن به جهت وسعت کارهای علمی آن دانشمند یگانه پاره‌ها و خوشه‌هایی از تبلور مسائل محض دریاب کتابداری، شرح احوال برخی کتابداران و کتابفروشان، لغات و واژگان این حوزه در یادداشتهای قزوینی مشهود است، که کتابداران کمتر به این بخش از آثار علامه توجهی نشان داده و کمتر به سیاهه و سواد قزوینی استناد جسته‌اند. بر این مینا در این مقاله ضمن بازبینی دقیق یادداشتهای موجود آن علامه دانشمند، سعی می‌شود در چارچوب

۱. عضو هیأت علمی گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه اصفهان

موضوعی مطالب بدیع مسائل کتابداری استخراج و معرفی شود. مطالب قزوینی در زمینه کتابداری در چند بخش موضوعی ذیل فراهم آمده است:

۱. شرح احوال برخی کتابداران، کتابفروشان، و صاحبان کتابخانه‌های شخصی
۲. واژگان و لغات چاپ و نشر
۳. تاریخ قدیمی‌ترین نسخه عربی
۴. درباره کتابخانه‌های قدیم و معاصر
۵. سازماندهی مواد کتابخانه

شرح احوال برخی کتابداران، کتابفروشان، و صاحبان کتابخانه‌های شخصی در مجموعه یادداشت‌های قزوینی از شش تن معارف فرهنگی که در امر کتاب و کتابخانه منزلتی داشته‌اند سخن رفته که عبارتند از: الس^۱، اوکثانی، محمدعلی خان تربیت، میرزا محمود خوانساری، ابو عبدالله زنجانی، و یوسف اعتصامی، ترتیب عناوین شخصیت‌ها به همان قسم که در جلد هشتم مذکور است، آمده و جالب آنکه علامه با وسواس و فروتنی ضمن بیان شرح احوال هر یک، صنت علمی محمدعلی خان تربیت را نکوهش می‌کند.

الس (A.G.Allis)

کتابدار شعبه شرقی موزه بریتانیه تا ۱۹۰۹ و از آن به بعد به ایندیا افسس منتقل شد و تا سال تقاعدش نایب کتابدار (Sub - Librarian) کتابخانه ایندیا افسس مزبور شد. وی در معرفت‌الکتاب اسلامی مخصوصاً کتب عربی و فارسی گمان می‌کنم در تمام اروپا نظیر نداشت و درین باب فی الواقع عظیم‌التظیر و یک کشف‌الظنون ناطقی بود. با این تفاوت که در معرفت‌الکتاب فارسی هم به همان وسعت و تبحر و احاطه او در معرفت‌الکتاب عربی ماهر بود. وی مؤلف دو مجلد بسیار بسیار نفیس فهرست کتب چاپی عربی موزه بریتانیه است که در ده پانزده سال قبل یک یک مستشرق انگلیسی دیگری که اسم او فعلاً یادم رفته است ذیلی بر آن منتشر نموده بهمان قطر و اندازه (یعنی بقطع بزرگ Folio) هر مجلدی قریب ۷۰۰-۸۰۰ صفحه کمایش (یادداشت‌های قزوینی، جلد هشتم، ص ۱۵۳).

اوکتائی

"اسم فامیل، اینجانب به مناسبت اسم جدّ خود اوکتای قآن میرزا، نام فامیلی خود را اوکتائی معرفی می‌نماید. رئیس کتابخانه آستان قدس. سراج السلطان اوکتائی (نقل از روزنامه "خورشید" منطبعة مشهد ۱۵ محرم ۱۳۴۲ [یا ۱۳۴۳] - ناخواناست | و ۱۷ اوت ۱۹۲۴). (یادداشت‌های قزوینی، جلد اول، ص ۱۴۳).

تربیت، محمدعلی خان

گویا از اهالی تبریز بود و در هر صورت از اهالی آذربایجان، و لهجه ترکی شدید و واضحی داشت. مردی فاضل و متبع بود. کتب بسیاری از خطی و چاپی جمع کرده بود که در مدّة‌العمر خود بدیار البشری اسمی از هیچ کدام از آنها نمی‌برد و فقط پس از وفاتش معلوم شد کتابخانه بسیار مفصلی داشته، و این صفت با ارائه کتب خود بساثرین به اندازه‌ای در او شدید بود که حتی در تالیف مشهور مفید خود دانشمندان آذربایجان اغلب اوقات بلکه تقریباً در جمیع موارد از ذکر نشانی‌های کتابی که از آن نقل می‌کند به کلی خودداری می‌کند... که مبادا کسی از او پرسد این کتاب را کجا دیده ... (یادداشت‌های قزوینی، جلد هشتم، ص ۱۶۲).

میرزا محمود خوانساری

کتابفروش معروف. ۲۸ رمضان ۱۳۴۶ مطابق ۲۱ مارس ۱۹۲۸ = غره فروردین ۱۳۰۷ در طهران (یادداشت‌های قزوینی، جلد هشتم، ص ۲۴۴).

ابوعبدالله زنجانی (حاج شیخ)

از فضلاي مشهور معاصر و برادر آقای شیخ الاسلام زنجانی که در حیات است و علی‌المشهور کتابخانه بسیار نفیسی در زنجان دارد. حاج شیخ ابوعبدالله مزبور کتابی در تاریخ قرآن دارد که به چاپ رسیده است، ولی نمی‌دانم تألیف است یا ترجمه کتابی در این خصوص از مولفی دیگر... در حدود ۲۳ تیر ۱۳۲۰ مطابق ۱۴ ژوئیه ۱۹۴۱ در طهران مرحوم شد (دفتر مخارج نمره ۸ مقابل ۲۳ تیر). (یادداشت‌های قزوینی، جلد هشتم، ص ۲۰۹).

یوسف اعتصامی

میرزا یوسف خان اعتصام الملک فاضل مشهور معاصر و مؤلف بعضی کتب به عربی که در مصر گویا چاپ شده (از قبیل...) و مؤلف فهرس بسیار نفیس نسخ خطی کتابخانه مجلس و مدیر و ناشر مجله ادبی سابق فارسی موسوم به "بهار" (ظ)، باری مرحوم یوسف اعتصامی در یکشنبه ۱۲ دی ماه ۱۳۱۶ هجری شمسی مطابق ۲۹ شوال ۱۳۵۶ و ۲۳ دسامبر ۱۹۳۷ [در طهران ظا] (مجله ارمان شماره ۶-۷ از سال ۱۸ از آن شهریور و مهر ۱۳۱۶). (یادداشت‌های قزوینی، جلد هشتم، ص ۲۶۴).

واژگان و لغات چاپ و نشر

یکی از توجهات خاص علامه محمد قزوینی به تعریف و تعیین دقیق برابر نهاده‌های فارسی در مقابل فرنگی بوده، چنانچه در تعریف تصحیف انواع آن را بیان می‌کند، و یا افتراق بین تطبیق و مقایسه را مورد توجه قرار می‌دهد. در مجموعه آثار و سیاهه یادداشت‌های قزوینی، شرح و برابر نهاده پنج واژه مورد بررسی و دقت قرار گرفته که به قرار ذیل است.

تصحیف: رشید و طواط در *حدائق السحر* در صنعت مصحف گوید: "و من در تصحیفات مختصری ساختم در آنجا همه نظم و نثر خویش آورده هر که بدست آرد بیشتر تصحیفات او را معلوم گردد" (چاپ آقای اقبال، ۶۹).

مثال خوبی برای تصحیف اخفی با جلی تصحیف زنون حکیم معروف یونانی است به زیتون مکرراً در ص ۱۸۶ از ج ۱ از طرائق الحقائق که واضح است. این تصحیف از خود مؤلف است چه آن کتاب در تحت نظر و مراقبت و تصحیح خود مؤلف طبع شده.

مثال دیگر این قضیه تصحیف *تتمه صوان الحکمة* است در ابن خلکان در ترجمه ابن سینا به *تتمه صواب الحکمة* و تصحیف *صوان الحکمة* در حاجی خلیفه ایضاً به *صواب الحکمة* (در طبع اروپا) و به *صنوان الحکمة* (در طبع اسلامبول). (یادداشت‌های قزوینی، جلد دوم، ص ۷۴).

تطبیق: (که دیروز از آقای حاجی میرزا یحیی (ظ) در ضمن صحبت که فلان کتاب را یا فلان کتاب تطبیق کردم شنیدم).

بسیار خوب ترجمه‌ای است در بعضی موارد برای *Comparison* و *Comparer* (به جای "مقایسه" که من غالباً در این موارد استعمال می‌کردم) (یادداشت‌های قزوینی، جلد دوم، ص ۴۸).

تکمله: مثلاً "سوپلمان" Supplement فلان کتاب یا "سوپلمان قوامیس عرب" و غیره را مؤلفین عرب به صله و تکمله و ذیل و تتمه تعبیر کرده‌اند (یادداشت‌های قزوینی، جلد چهارم، ۱۲۶).

ظهور نویسی: Endossement و Endosser (یادداشت‌های قزوینی، جلد چهارم، ص ۱۰۶).

کبیکج: در اصفهان موسک نامند و به ترکی ماسیواچیچکی و آن چهار قسم می‌باشد و نبات همه شبیه است به گشنیز (تحفت‌المؤمنین) و به عربی کف المسیح خوانند... و ظاهراً همین کلمه است که هندیان در پشت کتاب‌ها نویسد و گویند نام ملکی است که حافظ اشیاء است از موریانه یا نام ملک موریانه است (یادداشت‌های قزوینی، جلد ششم، ص ۱۹۲).

نایب کتابدار: Sub - Librarian (یادداشت‌های قزوینی، جلد هشتم، ص ۱۵۳).
الوراقون: ... (جائی که معنی وراقون درست به معنی کتابفروشان و editeurs و Maisons d'editeurs است واضحاً) (یادداشت‌های قزوینی، جلد سوم، ص ۳۵۵).

تاریخ قدیمی‌ترین نسخه عربی

از اظهارات و حدس‌های صائب علامه قزوینی به قدیمی‌ترین نسخه عربی بر روی کاغذ مرتبط است که از یادداشت‌های حائز اهمیت ایشان می‌باشد. این یادداشت تحت عنوان "نسخ قدیمه، اهمیت آنها" موسوم است.

نسخ قدیمه، اهمیت آنها

قدیمی‌ترین نسخه عربی که بر روی کاغذ نوشته شده باشد (نه به روی پوست) کتاب غریب الحدیث ابی عبید است که مورخ است بسنه ۳۱۱ و در کتابخانه جامع ازهر است (ص ۱۰، از مقدمه کتاب الانتصار للرد علی ابن الروندی)، و خود این کتاب الانتصار نیز از جمله نسخ بسیار قدیم است، چه مورخ است بسنه ۳۴۷ و در دارالکتب مصریه [ظ. خدیویه] محفوظ است (ایضاً ص ۱۰) (یادداشت‌های قزوینی، جلد سوم، ص ۳۴۱).

درباره کتابخانه‌های قدیم و معاصر

دو پاره یادداشت از بیان وضعیت کتابخانه‌های ایران و عراق عرب در یادداشت‌های قزوینی موجود است، بخشی که مبتنی بر روش کتابخانه و اسنادی از منابع متنوع تهیه شده و بیان نام

کتابخانه‌های قدیمی و میزان مجموعه آنها است. دیگر تحت عنوان "کتابخانه‌های خصوصی مهم در ایران" است که از طریق مشاهده و اقوال مورد اعتماد تهیه و فهرست شده است.

یادداشت‌های درباره کتابخانه‌های قدیمه

- واقدی ۶۰۰ صندوق کتاب داشته است و برای نقل مکان از جانب شرقی بغداد بجانب غربی آن کتابش را صد و بیست بار (بار شتر یا استر یا خر؟) نمود (انساب سمعانی ۵۷۷ب).
- وزیر جرجرائی کتابخانه معتبری داشت که از جمله ۶۵۰۰ کتاب فقط در نجوم و هندسه و فلسفه بوده است... (قفطی ۴۴۰).
- کتابخانه خواجه نصیر در مراغه مشتمل بر چهار صد هزار کتاب بود از منهویات بغداد و شام و جزیره (الکتبی ۲: ۱۴۹).
- فهرست کتابخانه ری ده مجلد بوده است و سلطان محمود غزنوی هر چه از این کتب در علم کلام بود سوزانید (معجم الادباء ۲: ۳۱۵).
- کتابخانه سید مرتضی ۸۰۰۰۰ جلد کتاب داشته و کتابخانه صاحب بن عباد ۱۱۴۰۰۰ و از آن قاضی فاضل ۱۴۰۰۰۰ و کتابخانه مدرسه مستنصریه در بغداد ۸۰۰۰۰.
- کتابخانه داود بن یوسف بن عمر بن رسول هزیرالدین الملک المؤید از ملوک [رسولیه] یمن ۱۰۰۰۰۰ جلد کتاب داشته است (ایضاً همانجا نقلاً از المنهل الصافی).
- کتابخانه بردسیر در کرمان بنا کرده ملک محمد بن ارسلاتشاه، هفتم قاوردیان کرمان، مشتمل بر پنج هزار جلد کتاب (سلجوقیه کرمان ۳۲-۳۳).
- کتابخانه مدرسه قاضی فاضل صد هزار جلد کتاب داشته است (خطط مقریزی ۴: ۱۹۷)، قاضی قرانی را به سی و اند هزار خریده بوده است، کتابخانه خود او ۱۲۴ هزار جلد کتاب داشته است (خطط مقریزی ۴: ۱۹۹).
- کتابخانه صاحب (ظ؟) ۱۱۷۰۰۰ جلد کتاب داشته (حاجی خلیفه در آغانی).
- ۲۰ هزار جلد کتاب در کتابخانه امین الدوله یهودی الاصل حدیث الاسلام (۲: ۲۳۷ ابن ابی اصیبعه).
- ۱۰ هزار جلد کتاب در کتابخانه ابن المطران نصرانی طبیب (۲: ۱۷۸).
- خزانه کتب اسمعیلیه در الموت که جوینی بدان اشاره می‌کند نیز فراموش نشود و کتاب دستور المنتجمین که مسیوکازانو ایمن نشان داد و گویا به خط مصنف است در سنه ۵۱۳ یا در حدود آن سنه و مصنفش بلاشک اسمعیلی نزاری (یعنی از اسمعیله ایران) بوده است چنانکه مولانا نزار بر آن شاهد است من قریب به یقین دارم که از همین کتابخانه است و از جمله کتبی

است ظاهر آنکه جوینی بیرون آورده و نسوزاینده است.

- کتابخانه رشیدی در تبریز حاوی هزار قرآن و ۶۰۰۰۰ جلد نسخ دیگر بوده است که از جمله آنها کتبی بوده است که از هندوستان و چین آورده شده بوده است (مقالات طبعی پرفسور برون - مقاله چهارم نقلاً از نامه‌های رشیدالدین به فارسی، نمره ۳۶ از نسخه ملکی خودش) (یادداشت‌های قزوینی، جلد ششم، ص ۱۹۴-۱۹۸).

کتابخانه‌های خصوصی مهم در ایران

۱. حاجی حسین آقای ملک در طهران و مشهد (قریب چهل هزار نسخه چاپی به قول خودش - ولی بیشتر نسخه).
۲. آقای حاجی سید نصرالله اخوی (برگزیده و خیلی نفیس صفة).
۳. مسجد سپهسالار جدید
۴. آقا میرزا طاهر تنکابنی، حکیم بزرگ و از شاگردان مرحوم جلوه تقریباً پنجاه شصت ساله است.
۵. آقا میرزا محمودخان پهلوی [رسول تحشبی] ۱.
۶. آقا ضیاءالدین نوری پسر مرحوم شیخ فضل‌الله کتب پدریش را.
۷. نصیرالدوله وزیر مختار سابق بروکسل.
۸. پسر حمیدالملک تبریزی ناظر محمد علیشاه.
۹. میرزا محمد علیخان تربیت.
۱۰. کتابخانه مجلس از حیث کتب چاپی بیشتر، - و متدرجاً نسخ خطی را نیز می‌خرند.
۱۱. کتابخانه تیمورتاش.
۱۲. کتابخانه فیروز میرزا نصرالدوله (یادداشت‌های قزوینی، جلد ششم، ص ۱۹۳).

سازماندهی مواد کتابخانه

یکی از مقالات خصوصی محمد قزوینی، "فهرست کتابخانه... ایشان است که در حدود سال ۱۳۵۰ هجری قمری / ۱۳۱۰ هجری شمسی به رشته تحریر آمده، این مقاله از چند وجه حائز اهمیت است: نخست شرحی دلچسب است از یک کتابخانه شخصی با ذکر وضعیت فیزیکی آن، دو دیگر تقسیم‌بندی مواد است از حیث قطع کتب در قفسه‌ها به آن جهت که کتب را

۱. محمود محمود صاحب تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلستان است.

به مستقلاً بیان کرده، یعنی کتبی که از نظر حجم به استقلال ماده‌ای واحد و یکتا شمرده می‌شود، سه دیگر بهره‌جویی از شماره‌هایی منظم به منظور دسترسی آسان به ماده است. هر چند مقاله نیم قرن پس از چاپ اولیه رده‌بندی دهدهی دیویی در ۱۸۷۶ میلادی در غرب طبع شده، و از نظر رده‌بندی موضوعی دیدگاه قزوینی وسعت و انعطاف علمی ندارد، لیکن از نظر پیشینه طبقه‌بندی در تاریخ کتابداری ایرانی حائز اهمیت ویژه‌ای است.

فهرست کتابخانه خصوصی را قم این سطور محمد بن عبدالوهاب بن عبدالعلی قزوینی عفی عنه

بعد حمدالله علی افضاله و الصلوة و السلام علی نبینا محمد صلی الله علیه و سلم و آله، چنین گوید راقم این سطور محمد بن عبدالوهاب بن عبدالعلی قزوینی و فقه الله لما یحب و یرضی که اوراق حاضره عبارت است از فهرست قریب دو هزار جلد کتاب یا رساله اغلب به زبان فارسی یا عربی و مقداری به یکی از السنه اروپایی که چند روزی بر سبیل عاریت ملک این حقیر است، و این اوراق را پس از فراهم آوردن و مرتب کردن برای سهولت مراجعه و عدم تفرق اجزاء به چهار جلد متقاربه المقدار هر کدام کما بیش قریب ۴۰۰ صفحه تفکیک و تجلید نمودم، و از این چهار جلد سه جلد را که مخصوص کتاب عربی و فارسی است به اسامی خود کتب بر حسب ترتیب حروف معجم بعینها مانند کشف الظنون مرتب ساختم، و جلد رابع را که مخصوص کتب اروپایی است به رسم معمول خود اروپائیان به اسامی مؤلفین کتب ترتیب دادم، و در این فهراس علاوه بر تعداد خشک و خالی اسامی کتب و اسامی مؤلفین آنها و تعیین محل و سنه طبع گاهگاه به بعضی از مناسبات پاره‌ای شروع و توضیحات نیز راجع به وصف کتب یا راجع به تراجم احوال مؤلفین آنها افزوده شده است...

مخفی نماند که کتابهای متعلق به راقم سطور (به استثناء قسمت قلیلی از آنها که هنوز مرتب و نمره‌گذاری نشده است) در هفت کتابخانه که منمّراند به ارقام رومی از I الی VII محفوظ است، و هر یک از این هفت کتابخانه بر حسب اختلاف قطع کتب مرکب است از چهار الی هفت طبقه، و این طبقه‌ها از بالا و پایین به حروف لایتنی از A الی G علامت گذارده شد، یعنی A علامت طبقه اول است از طرف بالا، و B علامت طبقه دوم و هکذا، و خود کتاب‌ها در هر طبقه‌ای منمّر است از چپ به راست به ارقام هندسی فرنگی از یک فضا عدلاً تا عدد نامعین بر حسب اختلاف حجم کتاب که در بعضی طبقه‌ها سی کتاب و در بعضی چهل یا کمتر یا بیشتر جا گرفته است.

بنابراین هر کتاب بالضروره سه گونه علامت دارد: یکی ارقام رومی که علامت یکی از کتابخانه‌های هفتگانه است، دوم یکی از حروف الفبای فرنگی که علامت تعیین هر یک از

طبقات آن کتابخانه است، سوم ارقام هندسی فرنگی 3 و 2 و 1 الخ که علامت موضع خصوصی آن کتاب مفروض است در آن طبقه، مثلاً *راحة الصدور* علامتش در این فهرست درباب *الزراء* المهملة این است 19 و B و 1 یعنی *راحة الصدور* واقع است در کتابخانه اول (1)، در طبقه دوم (B)، و کتاب هفدهم از آن طبقه است، و *فارسنامه* ناصری علامتش 24 و F و VI است، یعنی *فارسنامه* واقع است در کتابخانه ششم، طبقه ششم و کتاب بیست و چهارم از آن طبقه است، و علی هذا القیاس در عموم کتب مستقله یعنی کتبی که تنها نه منضمماً با کتبی دیگر در بین الدفین مجلدی موجود است (یادداشت‌های قزوینی، جلد هشتم، ص ۱۱-۱۴).

مآخذ

۱. افشار، ایرج (۱۳۳۹). "یادبود دهمین سال مرگ محمد قزوینی". *مجله دانشکده ادبیات*. سال ششم. شماره ۲ ص ۴۹-۵۹.
۲. پورداد، ابراهیم (۱۳۶۳). "یادی دیگر از قزوینی". *یادداشت‌های قزوینی*. تهران: علمی، ج ۱، ص ۱۴-۹.
۳. قزوینی، محمد (۱۳۶۳). *یادداشت‌های قزوینی*. به کوشش ایرج افشار. تهران: علمی، ده جلد.
۴. نوریان، مهدی (۱۳۷۸). "درسهای از علامه قزوینی". *نشر دانش*، سال شانزدهم. شماره ۴ (زمستان). ص ۳۱-۲۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 مرکز تحقیقات علمی و پژوهشی